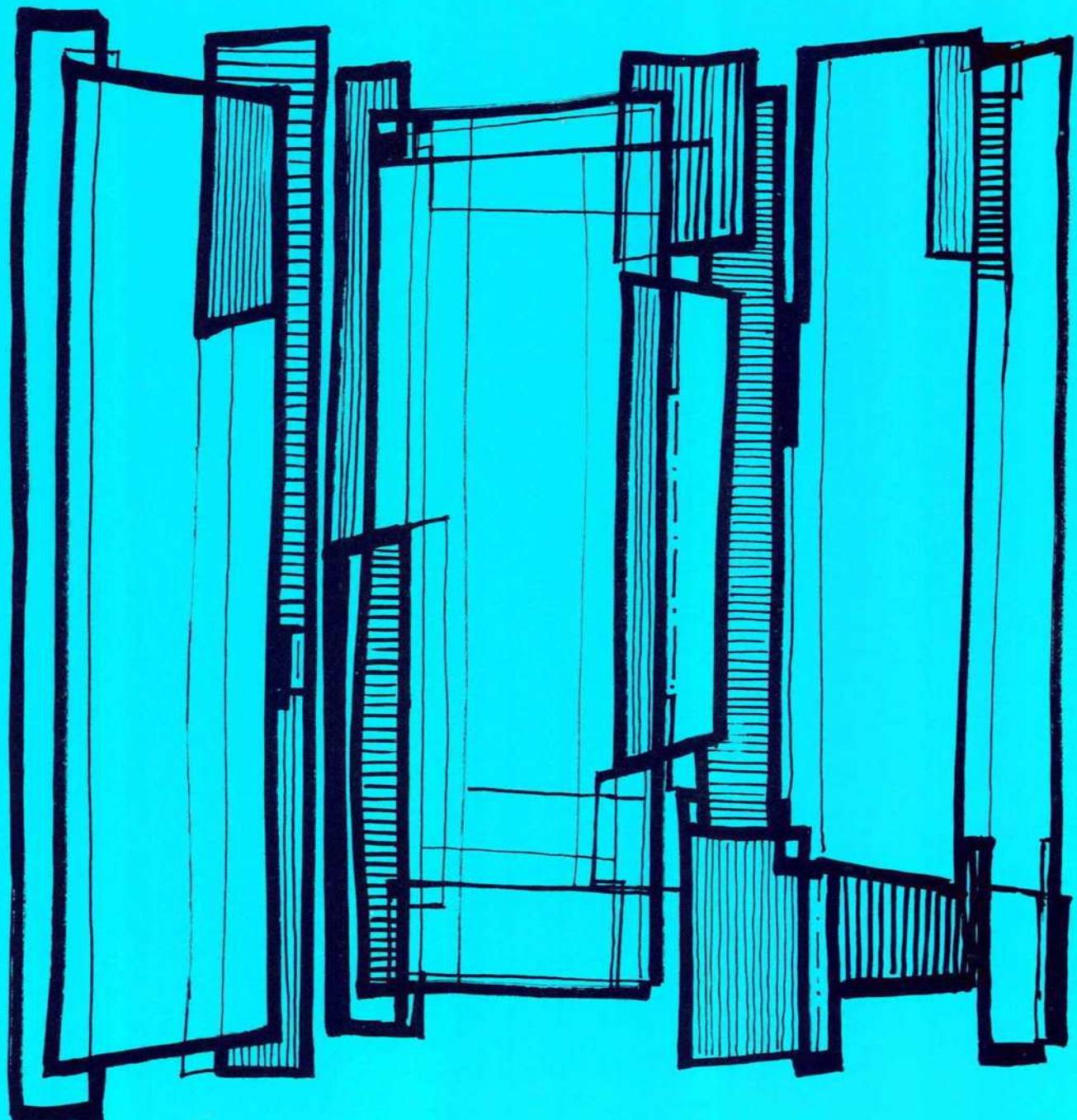

radio scola

Cuntegn

378

La sien d'unviern dallas muntanialas Gieri Antoni Caviezel

379

La Guerra svabaisa

Rico Falett

5-87

5 Annada 33/1987
6 carnets ad onn

radio scola

Organ uffizial
da la cumissiun da Radioscola CRR
(Cuminanza Rumantscha
da Radio e Televisiun)

Ediziun
Radio rumantsch, Cuira

Cumissiun da Radioscola

Gieri Caviezel, president e
representant dal radio,
7000 Cuira, tel. 081-22 95 66

Claudio Gustin, inspecter,
7531 Sta. Maria, tel. 082-8 53 05

Mario Jegher, scol. sec.,
7451 Tinizong, tel. 081-74 17 24

Augustin Manetsch, scol. sec.,
7180 Mustér, tel. 086-7 53 32

Romedi Reinalter, magister,
Chesa Cristolais, 7503 Samedan,
tel. 082-6 44 85

Georgina Schaller-Gabriel,
surmestra, 7431 Donat,
tel. 081-61 17 08

Olinda Tschalèr, scolasta,
7130 Glion, tel. 086-2 17 61

Cumissiun redacziunala

Gieri Caviezel, coordinatur e
responsabel per l'ediziun

Rico Falett, 7554 Sent, tel. 084-9 10 32

Mario Jegher, 7451 Tinizong,
tel. 081-74 17 24

Cristian Joos, post da programs,
7000 Cuira, tel. 081-22 95 66

Temp d'emissiun

9.00–9.30 sil 2. program GR
e radiotelefon 1
giugno: emissiun
glindesdi: repetiziun

Abunament

6 carnets: 12.– frs.
Carnet singul: 2.– frs.

Empustaziuns a:
Radio rumantsch, Radioscola
Via dil teater 1, 7000 Cuira
telefon 081-22 95 66

Cuverta: Jacques Guidon

Tut las emissiuns dal Radio rumantsch
vegnan emessas sin il segund program (Radio DRS 2 e TR 1)

Survista da las emissiuns dal Radio rumantsch

09.00	glindesdi	mardi	mesemina	giugno	venderdi	sonda	dumengia
	Radioscola			Radioscola			
10.00	Repetiziun			Repetiziun			
10.03							
	Allegro	Allegro	Allegro	Allegro	Allegro		
11.00							
	Allegro	Allegro	Allegro	Allegro	Allegro		
12.00							
12.15							
12.30							
13.00 12.40							
14.00 13.55							
fin							
17.00							
17.03	Diari	Diari	Diari	Diari	Diari		
18.00							
18.20							
18.30							
19.00							
19.10 19.30							
20.00							
20.15							
21.00				Scuntrada			
22.00				Battaporta			

Novitads: subregional regional

subregional naziunal

Emissiuns rumantschas da televisiun

Svizra rumantscha

La Svizra rumantscha
vegn emessa mintga
4. dumengia da las
18.00–18.45

Telesguard

Il Telesguard vegn
emess mintgamai la
sonda da las
17.25–17.40 e repeti la
dumengia da las
13.15–13.30

L'istorgia da bunanotg

L'istorgia da bunanotg
vegn emessa mintga
mai il mardi da las
17.45–17.55 e la sonda
da las 17.40–17.50.

In pled sin via

Il Venderdi sontg.
l'Ascensiun, l'emprema
dumengia d'avust e a
Nadal.

Program d'emissiuns Radioscola

15-10-87
19-10-87

La sien d'unviern dallas muntanialas

da Gieri Antoni Caviezel

Pagina
2

In dils pli interessants fenomens dalla historia naturala ei seguir la sien d'unviern dallas muntanialas. Cun quell'emissiun less mussar tgei facturs che giogan ina rolla duront quei liung temps che las muntanialas dorman. Plinavon enderschis Vus bia caussas interessantas che schabegian sut la tiara, leu nua che la marmota passenta 90% dalla veta. El center da quell'emissiun stattan denton ils process che succedan cul tgierp dalla muntaniala el moment ch'ella sedurmenta, lu duront il liung unviern e cura ch'ella sededesta la primavera.

Pli baul deva ei magari nuot auter che dad ir e cavar ora muntanialas sch'ins era ellas stretgas cun la maglia. Da talas scopertas raquentan umens che han gia fatg da quei.

29-10-87
02-11-87

La Guerra svabaisa

da Rico Falett

11

Quist'emischiuun dà üna survista sur da la situaziun istorica vers la fin dal 15avel tschientiner. Ella descriva bainschi eir la battaglia da la Chalavaina – mo invezza da grondas lodavaglias domineschan la tristezza e la povertà cha guerras chaschuneschan.

Previsiun carnet 6-87

november

Ils Gualsers da Sursaissa

november

Da tschels onns: Fomaz e pitgiras

december

Jona

*Historia naturala
scalem miez/superiur*

autur:
Gieri Antoni Caviezel

La sien d'unviern dallas muntanialas

15-10-87, 9.00 emissiun
19-10-87, 9.00 repetiziun

La muntaniala

A

Tgau: _____

Ureglias: _____

Peil: _____

Tgierp: _____

Dies: _____

Venter: _____

Dentadira: _____

Peisa: _____

Toppa davon: _____

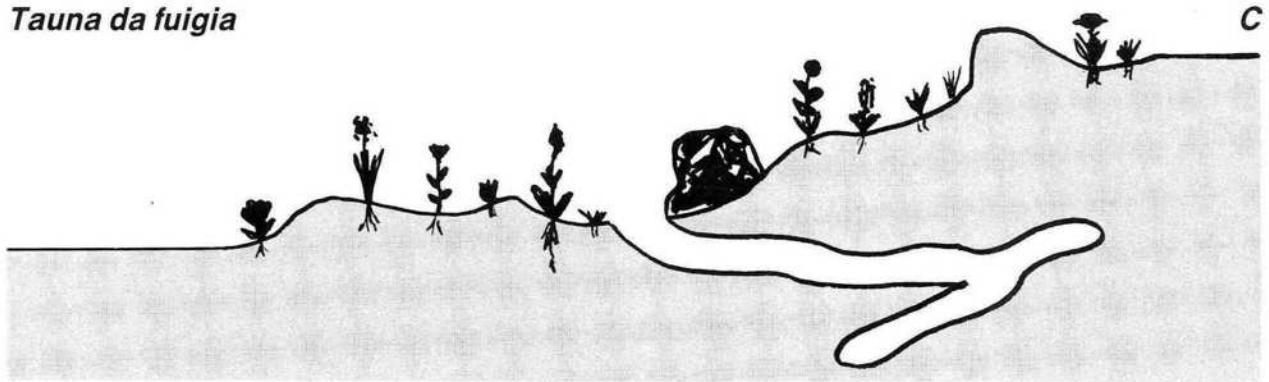
Toppa davos: _____

Greflas: _____

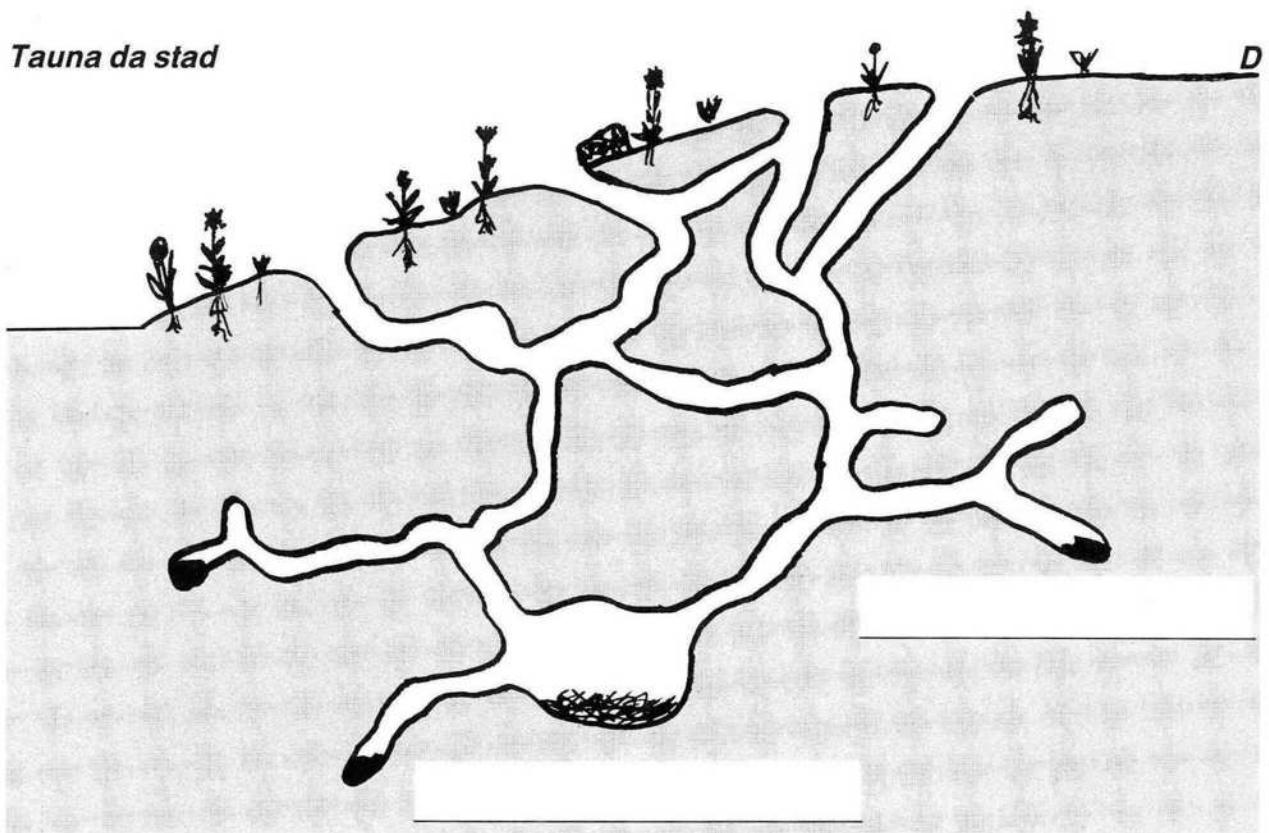
Cua: _____

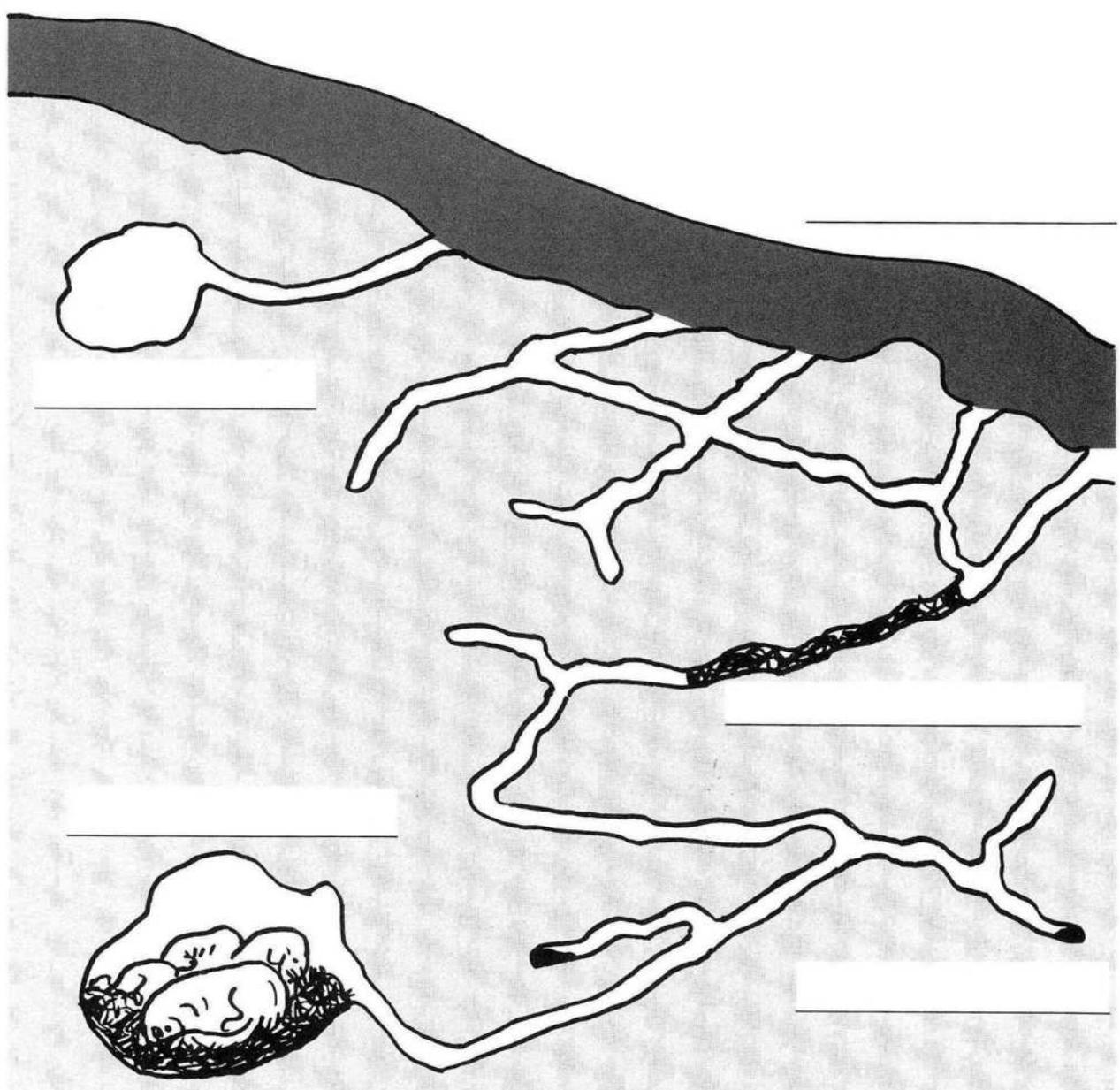
Revier: _____

Tauna da fuigia

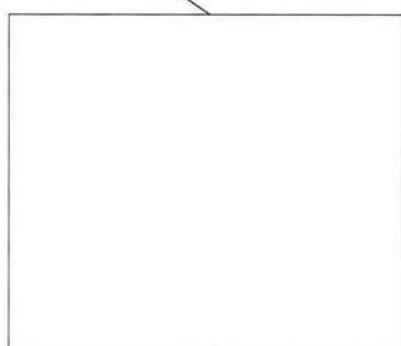
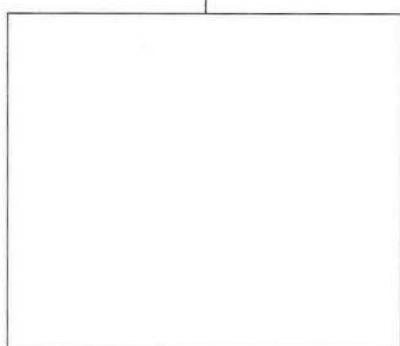
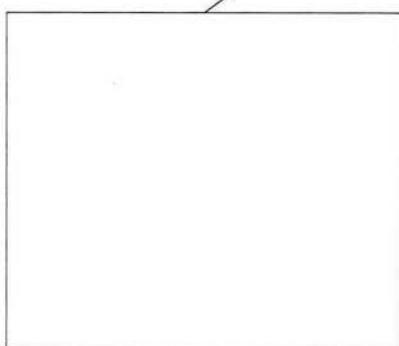
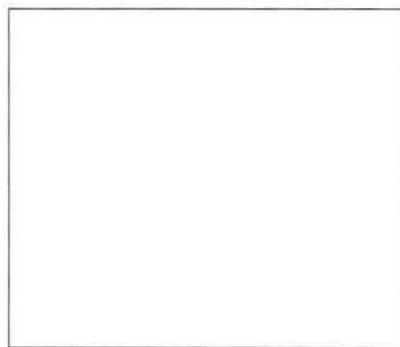
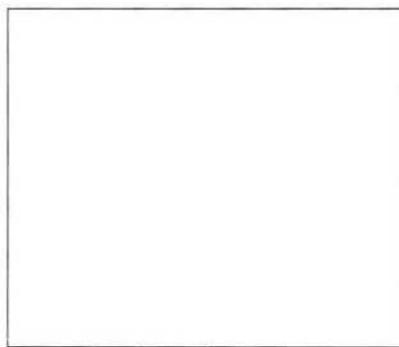
Tauna da stad

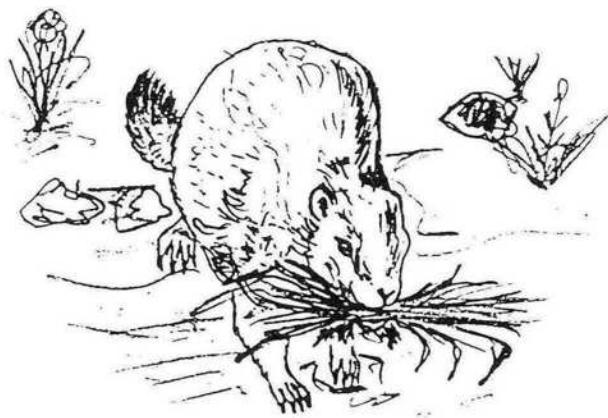

Ils inimitgs

F

Nutriment: _____

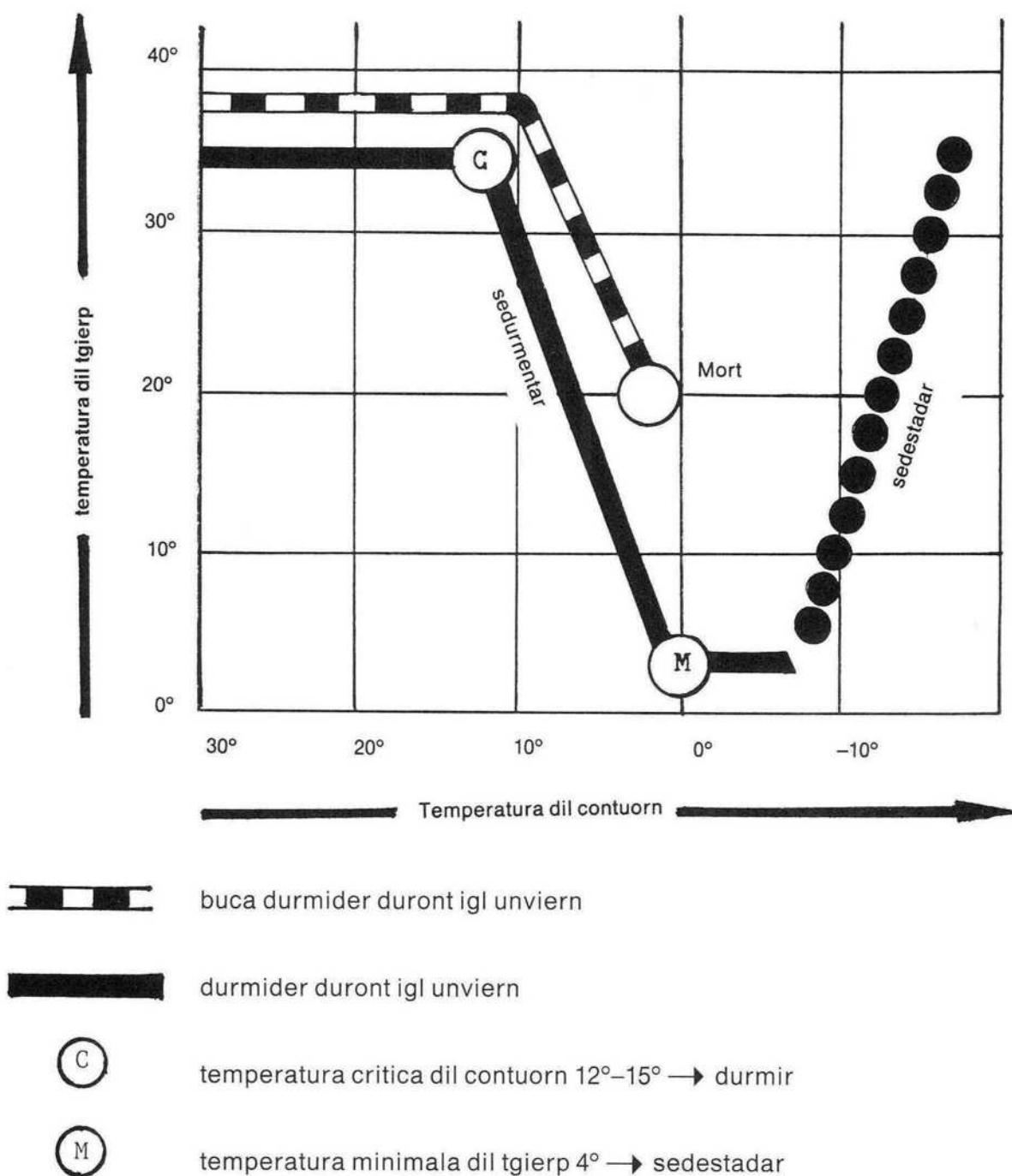
La sien d'unviern: _____

Stadi digl animal	Temperatura	Frequenza da fladar	Frequenza dil cor
allerta	34° – 39°C	25 – 30 ga/min	80 – 140 ga/min
sien d'unviern	ca. 3°C	1 – 4 ga/min	4 – 6 ga/min
sedestadar duront gl'unviern	entochen sin 37°C	entochen 67 ga/min	sur 200 ga/min

Autres animals che dorman duront igl unviern:

Decuors dalla temperatura dil tgierp tier in animal che dorma buca duront igl unviern ed in durmider.

Cura ch'ei vegn freid secuntegnan tuts animals da saung cauld (era il carstgaun) pli u meins tuttina. Els train pli spert flad, drovan dapli nutriment ni reservas dil tgierp e semovan pli spert.

Buca tuts animals da saung cauld san denton resister alla ferdaglia. Croda la temperatura dil tgierp sut 20° Celsius vegn il centrum da fladar bloccaus e quei animal crapa.

Ils durmiders d'unviern ston buca carpar. Els crodan enstagl en ina profunda sien d'unviern cura che la temperatura dil contuorn ei bassa. Aschia drovan els bunamein negin nutriment. Fa ei propri freid e croda la temperatura dil tgierp sut 4°, lu sededesta quei animal automati-camein. Per vegnir allerta drova ei denton bia energia. Mo aschia san quels animals survivor aschi ditg sco las reservas d'energia tonschan.

Sligiazius

B

Tgau:

rodund, gries, frunt bass, bucca fessa.

Ureglias:

pintgas, ladas, rodundas, pelegnusas.

Peil:

spess, pelegna groppa, da tuttas colurs.

Tgierp:

50–70 cm liungs, stagn, brac, malsegidevels.

Dies:

brin-ner.

Venter:

mellen-tgietschen.

Dentadira:

palas sisu entochen 7 cm, giusut entochen 5,5 cm

$$\frac{1 \ 0 \ 2 \ 3}{1 \ 0 \ 1 \ 3} = 22.$$

Peisa:

igl atun 4–6 kg.

Toppa davon:

entochen 8 cm liunga, 4 dets (negin polisch).

Toppa davos:

5 dets (polisch).

Greflas:

1,5 cm liungs.

Cua:

13–16 cm liunga, spessaglia pelegna.

Revier:

La muntaniala careza plauncas sulegivas cun bia crappa. Il terren sto esser schetgs. Ella preferescha ina buna survesta. Las taunas vegnan construidas en loghens zuppai. Il revier vegn marcas entras friads specials che las muntanialas han en las glondas dalla fatscha.

C

La tauna da fuigia:

La tauna da fuigia ei mo 0,8–1,5 m liunga e fetg sempla.

D

La tauna da stad:

Quella tauna ha bia vaus ed in dormitori (priel) ch'ei pulstraus malamein. Ils tunnels ein fetg cuorts ed il dormitori sesanfla maximum 1,5 m sut tiara. La combra da durmir ei pintga e sempla. Alla fin dils corridors vegn la grascha deponida (commoditat).

E

Tauna d'unviern:

La tauna d'unviern sesanfla buca aschi si els autls sco quella dalla stad. Il corridor che meina tier la stanza da durmir ei 8–10 meters liungs. Ei dat denton era taunas cun ina lunghezia da tochen 60 m. Il dormitori sesanfla 1,5–3 m sut la surfatscha dalla tiara. Quella stanza ei gronda e bein pulstrada cun pastg e mescal. Il stapun ei ord crappa, tiara e fein. El ei 2–3 m liungs. Per che negina aua possi entrar meina il tunnel ensi cuort avon il dormitori. Ils pigns neschian savens en ina tauna speciala.

F

Ils inimitgs:

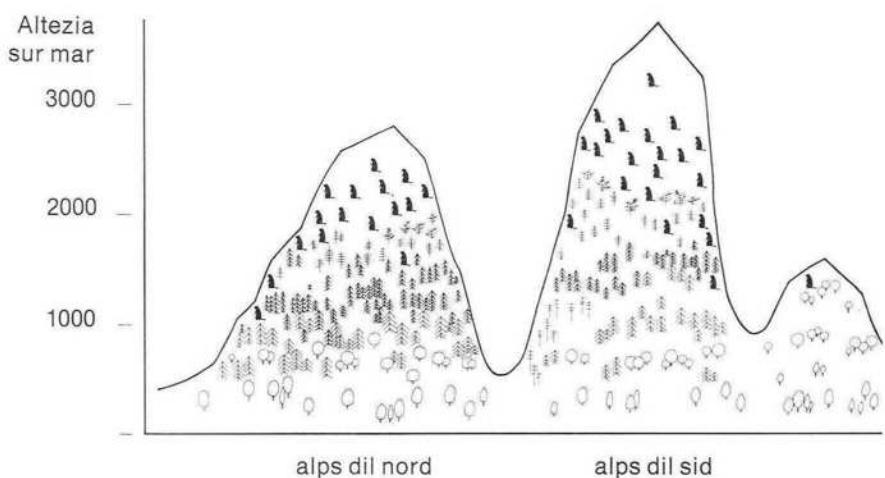
Malegiar els quadrels il suandonts inimitgs: tschess, carstgaun, l'uolp, fiergna, uhu, tgaper, sprer e.a.v. Cura ch'ei semuossa prighel stat la muntaniala sin las combas davos e dat in schul sco segn d'alarm. Igl ei in gibel ni griu ord bucc'aviarta. Sinaquei sbrigant tuttas muntanialas en tauna ed ei cuoza in per uras entochen ch'ellas ughegian puspei da cuchegiar ord tauna.

G

Nutriment:

La muntaniala viva mo da pastg ed jarvas: treifegl, manzegna, cicoria, iva, jarva tschuora, schulas e.a.v., sco dalas flurs e dils fretgs da quellas. Mintga di maglia ella 1–1,5 kg pastg. Aschia producescha ella il grass che surveasca sco nutriment duront igl unviern. La primavera cura ch'ei ha aunc negin pastg scarpan ellas era ora ragischs e tschaguolas.

Derasaziun dalla muntaniala

Las muntanialas ein sederasadas cheu tier nus en Svizra oranvontut sin las pastiras alpinas sur il cunfin digl uaul. Quel ei el centrum dallas alps pli autls ch'el nord ed el sid. Sut 1000 m.s.m. dat ei mo paucas colonias da muntanialas.

La sien d'unviern:

Las empremas preparativas per la sien d'unviern fan las muntanialas cura ch'ellas rimnan fein sec e transporteschan quel en tauna. El dormitori d'unviern san esser entochen 15 kg fein. Avon ch'ir a durmir ston las muntanialas aunc schubergiar la beglia. Silsuenter vegn fatg il stapun ord crappa, tiara e fein. Quel sto denton aunc schar entrar sufficientamein aria per viver. La sien cuoza lu 6 meins. Duront quei temps vegnan ellas neunavon pressapauc mintga 3 jamnas inagada per far lur basegns. Il magun ei vits e setratgs ensemens.

H

Posiziun da durmir:

Seruladas en passentan las muntanialas la sien d'unviern. Il nas tegnan ellas denter las combas davos. Las sollas dils peis davos tegn ella dallas varts dalla testa.

I

Autors animals che dorman duront igl unviern:

irizun (Igel)
glis (Siebenschläfer)
amfibis
miur palaunca (Haselmaus)
raspun (Hamster)
reptils
miez miur e miez utschi (Fledermaus)

La Guerra svabaisa

Introduzion

L'emischiun es concipida sequaintamaing:

1. situaziun istorica 1500:
Confederaziun (10 chantuns)
Grischun (3 Lias / 1471 Vazerol)
2. ün conugal: temp Chalavaina – hoz
3. anecdota: Ün nar disch la vardà
4. situaziun generala illa Confederaziun ed illas Trais Lias
5. anecdota: «La duonna fidela da Roseneck»
6. a la Chalavaina
7. duonna Lupa
8. rapport Pirkheimer (povertà, fomina)
9. invasiun Sonnenberg
10. la pasch da Basilea

Incumbenzas pels scolars

Avant l'emischiun

- repetizion da l'istorgia (no. 1)
- geografia da las cuntradas manzundas illa «Radioscoula», preparaziun föglis da lavur A, D

Dürant l'emischiun

- rapports da no. 4, 6 e 9 (lavur in gruppas)

Davo l'emischiun

- valütazion dals raports
- föglis da lavur A–D

Funtanas:

- F. Pieth: Bündner Geschichte
- Von den Bundesgründungen zum Freistaat der drei Bünde (ed. chant., Cuoira)
- K. Bächinger/J. Fisch/E. Kaiser:
 - Lasst hören aus alter Zeit, 10 «Der Schwabenkrieg» (ed. Arp, San Galla)
 - C. Willi: Calvenschlacht und Benedikt Fontana (ed. Calven, Cuoira)
 - Cronica da Nott à Porta, 1742
 - Muossavia patriotic «Sulom patern» (ed. SRR, Cuoira)
 - E. Grauwiller: Sechzig Zeichnungen zur Schweizergeschichte (ed. «Jugend», Soloturn)
 - M. Schmid: Istorgia svizra I/trad. C. Fasser (ed. chant., Cuoira)
 - Musica: Calvenfeier, platta CPLP 30-838

Remarcha

Pro cuntradicziuns in tscharts cudeschs indichats s'ha l'autur tgnü vi da la descripzion da F. Pieth.

Situaziun generala

In «Svizra»

La Confederaziun vaiva 10 chantuns. Sco ultims, dal 1481, d'eiran – davo düras trattativas tanter ils chantuns «dal pajais» e quels «da cità» – gnüts pro Friburg e Soloturn.

Ils Confederats as vaivan bainschi deliberats dals Habsburgais, però i sun restats listess ün anè da l'imperi tudais-ch. Mo pustüt davo cha'ils Confederats d'eiran gnüts tradits illa Guerra burgognaisa nun hana plü vuglù savair nüglia da tals vaschins. La reacziun nun ha mancà: il giuven imperatur Maximilian ha provà da trar plü ferm las mastrinas. El ha pretais cha'ils Confederats acceptan ün nouv **orden imperial**, ch'eis arcugnuoschan ün **güdisch imperial** e chi pajan ün'imposta da guerra.

Quai es stat ferm tabac – massa ferm tabac. Ils Confederats sun gnüts vi e plü sgürs da sai svess. Id han tschüf fiduzcha – e superbgia – in lur agen stadi. Las tensiuns dasper il cunfin sun creschüdas ad ün crescher. Da tuottas duos varts s'ha muossada quella sul'arsaja da plündriar e da mordriar.

Amo daplü: Pac davo la mort da Carl il Temerari ha l'imperatur Maximilian maridà sia figlia, la bella Maria da Burgogna. Che immens territori! S'incle-gia, plü cha'ils Habsburgais han ingrondi lur imperi tudais-ch-austriac, plü gronda es gnüda l'immatscha. Perquai han ils Confederats bivgnantä üna collavuraziun culs vaschins i'l ost. Dal 1497/98 sun dvantadas la **Lia Grischa** e la **Lia da la Chadè** terras alliedas da la Confederaziun. Id es però stat üna allianza fich locca – sainza la pretaisa da's güdar vicendaivelmaing in cas da guerra.

Ils Confederats han dafatta fat üna lia cul rai da la Frantscha. Els s'han obliats da til trametter mercenaris. E la recumenza davart francesa? Pensius a glieud cun influenza ed agüd in cas da guerra!

In «Grischun»

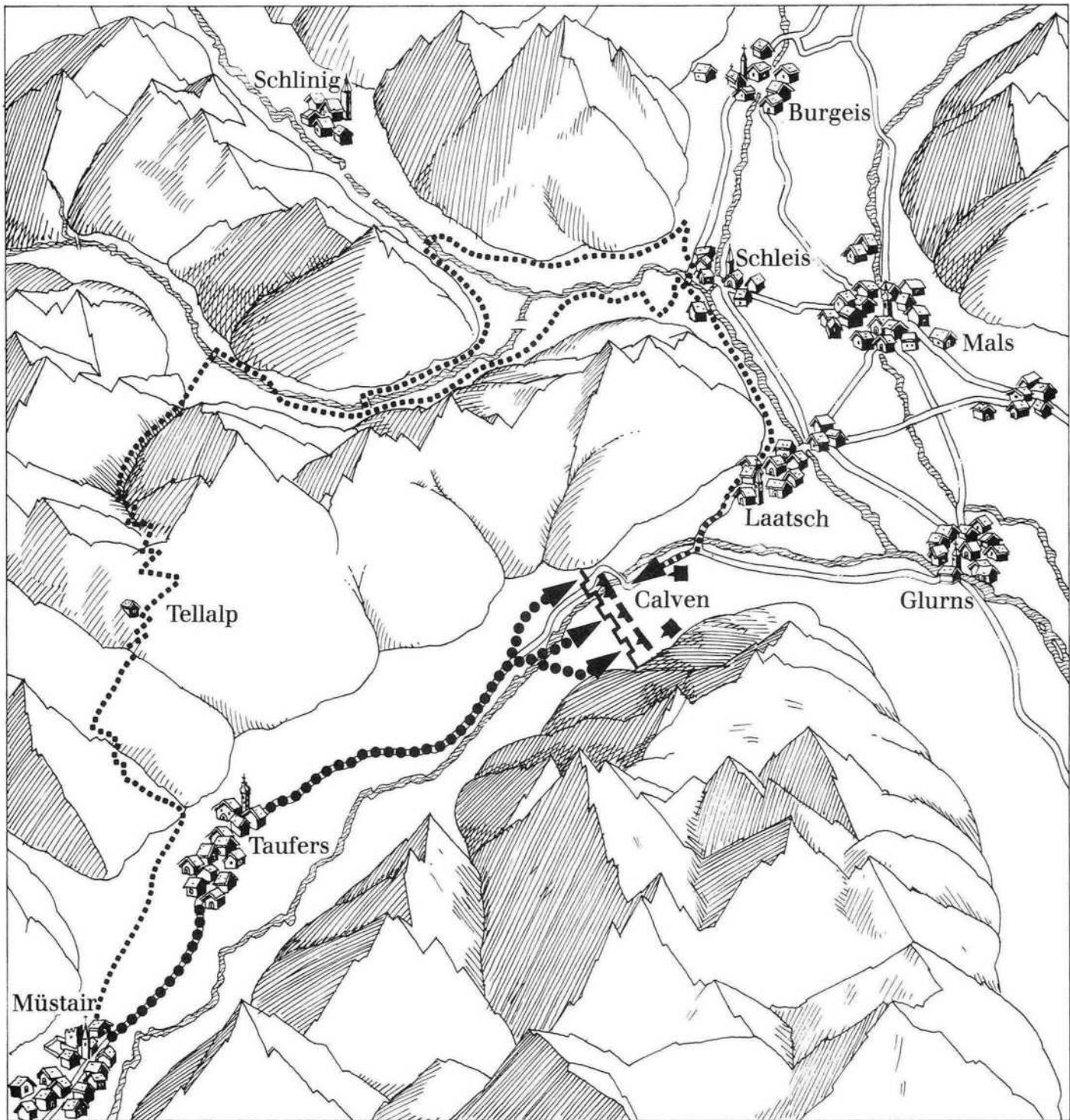
Quia s'avaian unidas – probabelmaing dal 1471 – las Trais Lias: la **Lia Grischa** (Surselva, Val Schons, Valrain, Val d'Evras, Mesolcina), la **Lia da las desch Drettüras** (Partens, Signuradi, Schanfigg, Planüra, part da la Val d'Alvra, Tavo) e la **Lia da la Chadè** (Cuoira e tuot l'otra part dal Grischun, damara eir l'Engiadina e la Val Müstair).

L'Austria as vaiva sviluppada sco il stadi plü imposant da l'imperi tudais-ch. Dal 1464 s'ha la acquistada il signuradi da **Tarasp**. Che stupend puonch strategic in Engiadina Bassa! Eir in Val Müstair, our il Vnuost ed aint a Samignun ha l'ovais-ch da Cuoira stuvü ceder ün dret davo l'oter. Cuntinuantas dispittas pervia da drets da chatscha, da gods, da minieras e da dazis! Dal 1475 haja dat üna prüma cuntasa plü gronda tanter Austriacs ed Engiadinalis: la «Guerra da las giallinas».

L'Austria possedaiva davent dal 1496 l'inter Partens e davent dal 1497 eir il signuradi da Razen.

La battaglia da la Chalavaina, 22 mai 1499

Quist evenimaint istoric es descrit detagliadamaing in plüs cudeschs indichats suot «Funtanas». Avant la festa giubilara da la Chalavaina (1899) haja dat üna gronda cuntasa pervia dal gir cha 2000–3000 homens han fat intourn l'inimi austriac. Plüssas personas d'uffizi, ravarendas e magisters han sustgnü la varianta Caviez el chi prendaiva: Quista truppa valurusa es chaminada in 10 uras tras la Val d'Avigna sur il Pass da Cruschetta a S-charl e da là davent tras la Val Sesvenna sur la Fuorcla Sesvenna tras la Val Schlingia aint illa rain da l'inimi. Quista pretaisa nun ha però savü persvader als istorikers, uschè ch'id es restà pro la descripzion da plü bod, skizzada i'l mez d'instrucziun «Bundesgründungen» / AH 18, pag. 44.

•••••••• Armada grischuna (5000–6000 homens) suot il cumond da **Benedict Fontana** (Riom), **Hercules Capol** (Flem) e **Dietrich Freuler** (Schons).

..... Truppa da 2000–3000 homens suot il cumond da **Wilhelm Rink** (Seglias) e **Hans Lombris** (Villa).

Burgeis – Barbusch

Calven – Chalavaina

Glurns – Gluorn

Laatsch – Lad

Mals – Damal

Schleis – Schlü

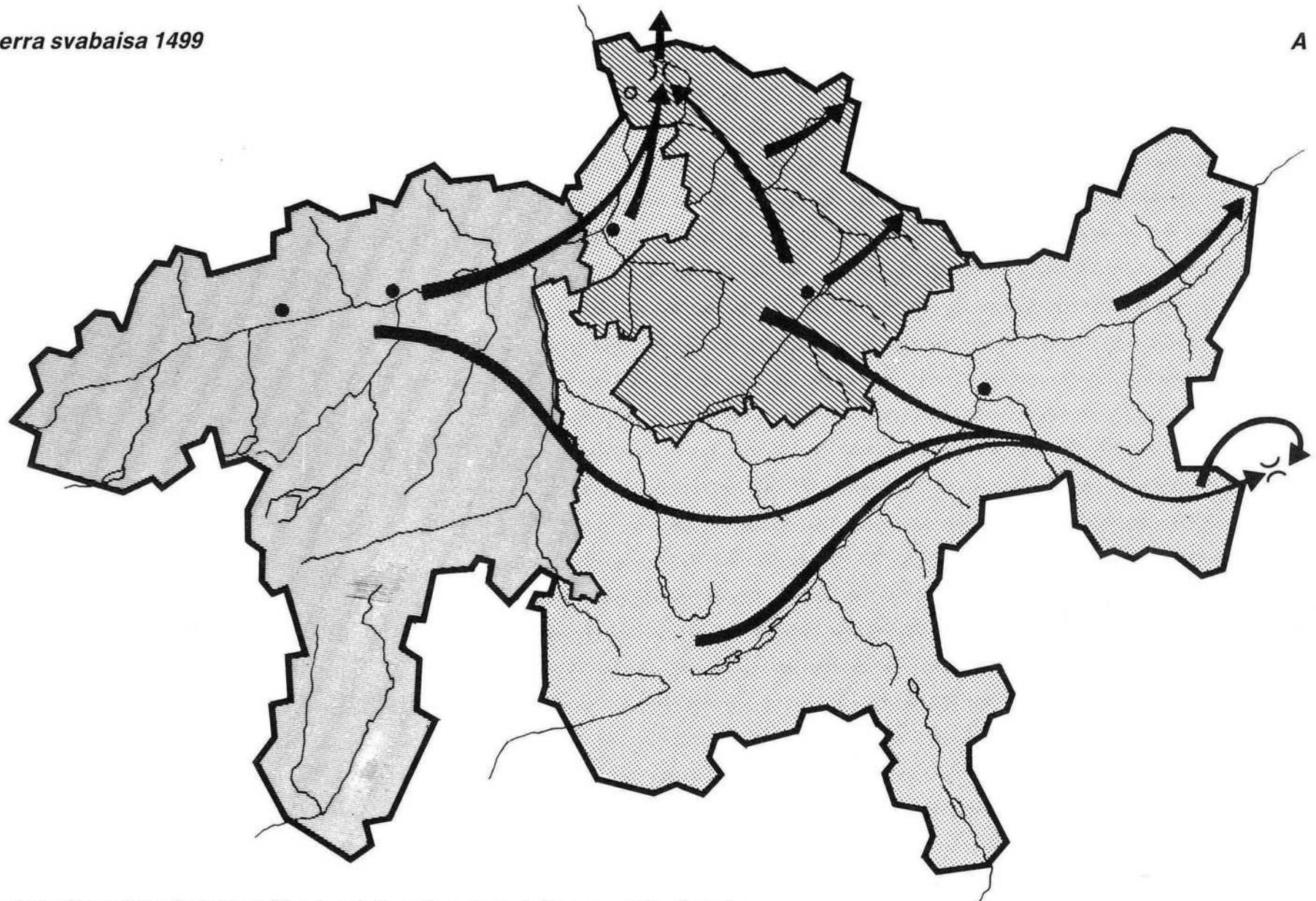
Schlinig – Schlingia

Tellalp – Alp Tella

Taufers – Tuer

Guerra svabaisa 1499

A

Agiundscha: Noms da las Trais Lias (diff. culuors). Noms importants da lös, pass e böts d'attacha.
Our dal mez d'instrucziun «Von den Bundesgründungen zum Freistaat der drei Bünde» pag. 42.

Quista survista muossa ils evenimaints importants da l'on 1499. Disegna'ls aint illa charta svizra! Fa adöver dals segns illa legenda! (movimaints esters = cotschen/movimaints dals Confederats e Grischuns = blau/cunfin svizzer = verd/territori svizzer = brün cler)

9 favrer	<i>Truppa tirolaisa irrumpa illa Val Müstair.</i>
11 favrer	<i>1000 Confederats van vers Vaduz: deruotta sül pass Luziensteig.</i>
13 favrer	<i>Ils Grischuns acquistan Majavilla (Maienfeld).</i>
15 favrer	<i>1000 Confederats van vers il «Hegau». (Cuntrada i'l nord-ost dal chantun Schaffusa.)</i>
20 favrer	<i>Vendschur dals Confederats a Hard (Lai da Constanza.)</i>
21 marz	<i>500 Confederats van vers il «Klettgau». (Cuntrada i'l vest da Schaffusa.)</i>
22 marz	<i>1000 Confederats van vers il «Sundgau». (Cuntrada i'l nord-vest da Basilea.) 6000 Svabais van vers Dornach.</i>
23 marz	<i>Vendschur dals Confederats a Bruderholz (Basilea, süd).</i>
27 marz	<i>Ils Austriacs incendieschan Gams.</i>
fin marz	<i>8000 Tirolais irrumpan ill'Engiadina, plündrieschan e mordrieschan, dan fö a 17 cumüns e piglian cun els sur 30 ostagis e 6000 tocs d'muvel.</i>
7 avrigl	<i>400 Sangallais traversan il Rain pro Oberriet.</i>
11 avrigl	<i>Vendschur dals Confederats a Schwaderloh (Constanza, süd).</i>
18 avrigl	<i>Ils Confederats traversan il Rain pro Koblenz.</i>
20 avrigl	<i>Vendschur dals Confederats a Frastanz (Walga).</i>
23 avrigl	<i>Ils Confederats plündrieschan Stühlingen ed oters lös illa cuntrada dal «Sundgau».</i>
10 mai	<i>Ils Svabais s'avicianan vers Moutier.</i>
16 mai	<i>8000 Austriacs devasteschan l'Engiadina.</i>
22 mai	<i>Vendschur dals Confederats e Grischuns a la Chalavaina.</i>
princ. gün	<i>15 000 Austriacs irrumpan ill'Engiadina (Sonnenberg).</i>
11 gün	<i>Vendschur dals Confederats a Laufenburg.</i>
14 gün	<i>4000 Svabais (Sundgau) irrumpan vers Laufen.</i>
26 gün	<i>Ils Confederats van vers Waldshut.</i>
22 lügl	<i>Vendschur dals Confederats a Dornach.</i>
24 lügl	<i>Ils Svabais devasteschan Rorschach.</i>
22 sett.	<i>Pasch a Basilea. (L'independenza cumpleta es gnüda confermada pür dal 1648 a la «Pasch da Vestfalia».)</i>

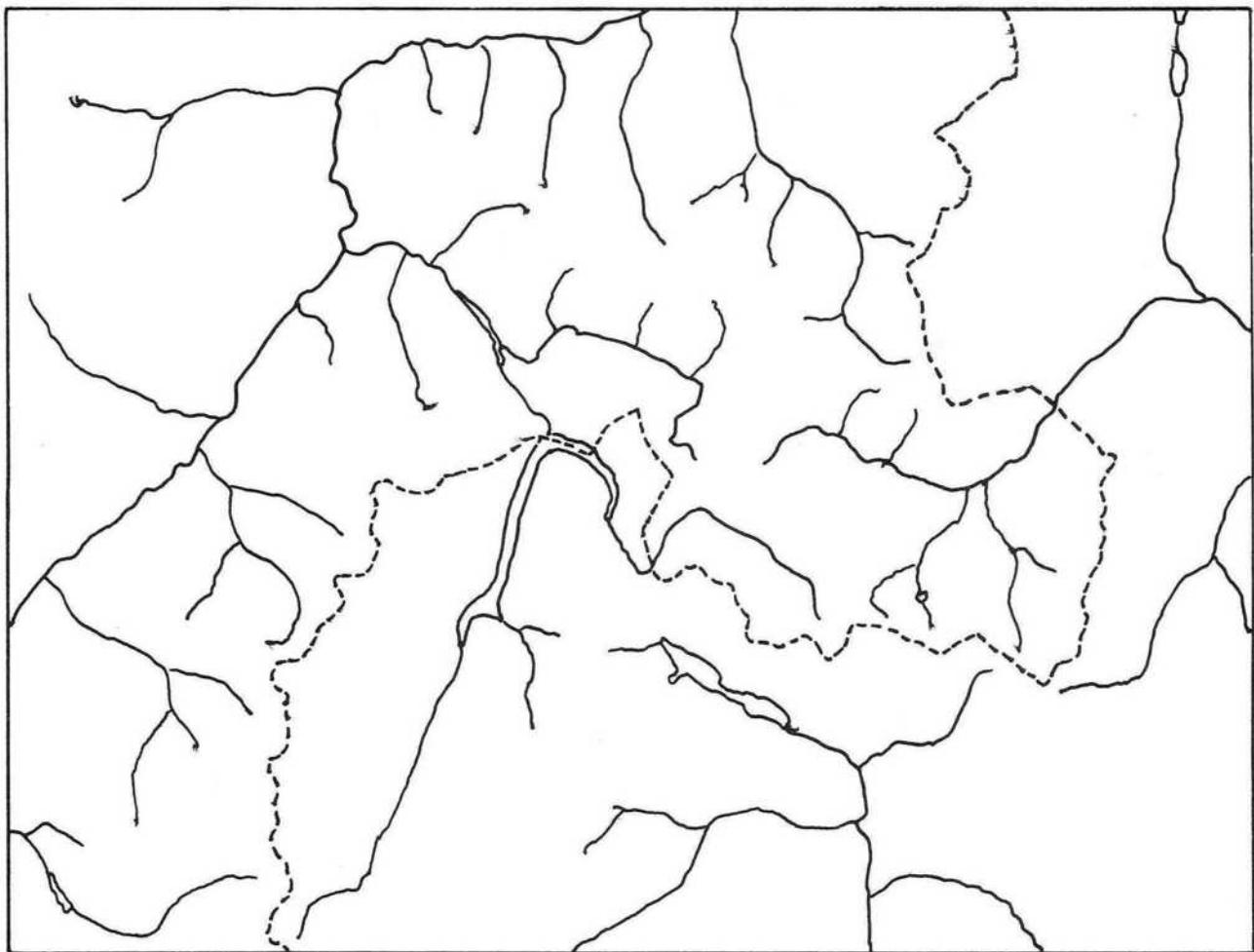
L'invasiun Sonnenberg, principi gün 1499

Che varguogna per Maximilian, üna tala sconfitta a la Chalavaina, e quai malgrà cha seis 13 000 sudats d'eiran armats uschè bain! E malgrà quell'enorma serra!

Maximilian es gnü svessa a Maran per preparar ün'armada da 12 000 infanterists. Il cunt da **Sonnenberg** ha tschüf l'incumbenza da manar quist'expediziun.

Via: Sa. Maria – Val Vau – Val Mora – Cruschetta – Passo di Fraeile – Valle Alpisella – Passo di V. Alpisella – Livigno – Valle di Federia – Pass Chaschauna – Val Chaschauna – Varusch – S-chanf.

Che schnuizi! Ils Engiadinalis avaivan sepuli tuot lur roba, zoppà tuot las mangiativas, dat fö a lur cumüns e d'eiran mütschits illas muntognas. Üna situaziun disperada pels Imperials stanguels e fomantats! Quia haja dat be üna soluziun: as retrar plü svelt pussibel sur il Pass dal Fuorn.

Agiundscha

- culur (seg. charta grischuna 1:250 000)
- noms importants (evt. legenda sün fögl separà)
- expediziun Sonnenberg (culur cotschna)

